

«قبله عالم»: ژئوپولیتیک ایران

Fulley Graham E. "Center of the Universe", *the Geopolitics of Iran*.
Boulder, Colorado: Westview Press,
1991, 301 pages.

دیوید نیوسام، معاون سیاسی پیشین وزارت امور خارجه آمریکا، درباره اهمیت اقتصادی و استراتژیک خلیج فارس گفته است: «اگر جهان دایره ای باشد که بخواهیم مرکز آن را بیابیم، بخوبی می توان توجیه کرد که این مرکز خلیج فارس است. برای ثبات و امنیت اقتصادی جهان امروز، جایی به اهمیت خاورمیانه وجود ندارد».

بیان فوق، بیانگر اهمیت ویژه استراتژیک و ژئوپولیتیک خلیج فارس است. به عبارت دیگر این گفته درباره یکی از چهارده منطقه استراتژیک دنیا می باشد که توجه جهانی را به خود جلب کرده و منشاء و محل بسیاری از تحولات سیاسی و اقتصادی است. در همین مورد، ایران به عنوان یکی از هشت کشور همجوار منطقه از جایگاه ویژه ای برخوردار است؛ چرا که جدا از

سایر عوامل، ایران به تنهایی کل کرانه شمالی خلیج فارس و دریای عمان را دربر گرفته است. ایران تا قبل از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، حدود ۲۵۰۰ کیلومتر مرز مشترک با ابر قدرت شرق داشت. اکنون، با جمهوری های تازه استقلال یافته ارمنستان، آذربایجان و ترکمنستان — که از حساسیت خاصی برخوردارند و با کشمکشهای تازه منطقه ای و جهانی روبرو هستند مرز مشترک دارد. از سوی دیگر، ایران با ترکیه، یعنی جناح شرقی ناتو و متحد نزدیک آمریکا، مرز مشترک دارد. به همین دلیل، مفهوم اهمیت ژئوپولیتیک ایران دچار تغییر و تحول شده است. ایران شش جزیره مهم استراتژیک در تنگه هرمز و دهانه خلیج فارس را در مالکیت خود دارد. این جزیره ها، در مجموع، زنجیره قوس دفاعی ایران را تشکیل می دهند. به اضافه اینکه ایران بخش شمالی تنگه هرمز را نیز در اختیار دارد. ایران دارای ذخایر عظیم نفت، گاز، اورانیوم، مس، طلا، زغال سنگ، سنگ آهن، فیروزه و ... است.

جدا از متغیرهای فوق، پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، این کشور یک مرکزیت ایدئولوژیک نیز پیدا کرده است. به عبارت دیگر، مسقط الراس مذهبی — سیاسی خاورمیانه شده است. همان ایدئولوژی که از دیدگاه غربی ها، «بنیادگرایی اسلامی» و به عبارت درست تر «احیاگر هویت و ارزشهای اسلامی» لقب گرفته است. همین متغیر

1. David Newsom, "United States Policy Toward the Gulf, *The United States, Arabia and the Gulf*, ed. R. G. Wolf, (Washington D. C., 1980), P. 59.

جدید، باعث تحولات سیاسی و اجتماعی بسیاری در حوزه خاورمیانه و حتی ماورای آن در سایر نقاط جهان (مثلاً بالکان و آفریقا) شده است. به همین دلیل است که برژینسکی، مشاور امور امنیت ملی در دوره ریاست جمهوری جیمی کارتر و نظریه پرداز اصلی سیاست خارجی آن کشور، در حال حاضر هوشمندانه وقوع انقلاب اسلامی ایران را در ۱۹۷۹ یکی از مهم ترین و حساس ترین وقایع منطقه خاورمیانه پس از جنگ جهانی دوم برای آمریکا اعلام می دارد. در واقع، ایران همواره از جهات مختلف جغرافیایی، ژئوپولیتیک، سیاسی و اقتصادی دارای یک موقعیت ویژه و ممتاز در جهان بوده است.

عنوان جالب توجه کتاب، «قبله عالم» (ویا مرکز جهان)، با ظرافت خاصی از بین القاب متعدد تاریخی شاهان ایران گزیده شده است، القابی نظیر حاکم، محور عالم، سلطان، شاه شاهان، اعلیحضرت همایونی، خاقان، سایه خداوند، اعلیحضرت پادشاه قبله عالم و...! به عبارت دیگر، گراهام فولر با زیرکی خواسته است بین پیشینه تاریخی موقعیت جغرافیایی و ژئوپولیتیک ایران - که جنبه جهانی دارد - پلی برقرار کند. هدف نویسنده کتاب این است که نقش و موقعیت جهانی ایران را از نظر منطقه ای و جهانی مورد بررسی و ارزیابی قرار دهد.

در اواخر دهه ۷۰ و اوایل دهه ۸۰، ایران و

تحولات آن توجه جهانی را به خلیج فارس معطوف داشت: اولاً، به خاطر پیروزی انقلاب اسلامی در ایران و ثانیاً، وقوع جنگ ایران و عراق و اثرات آنها بر علایق سیاسی و اقتصادی جهانی، و به ویژه قدرتهای بزرگ غربی. تا قبل از حمله عراق به کویت، نوک پیکان حملات تبلیغاتی منابع غربی در درجه اول متوجه خطرات احتمالی ایران نسبت به کشورهای خلیج فارس بود. ولی پس از اشغال کویت از سوی عراق، خطر اصلی و واقعی که کشورهای منطقه را تهدید می کند، مشخص شد. بنابراین، وجهه و اعتبار ایران در بین کشورهای همسایه نیز آشکار شد. مسئله دیگر اینکه بسیاری از تحلیل گران سیاسی پیش بینی می کردند که پس از فوت رهبر انقلاب - که به مثابه یک زلزله سیاسی تلقی می شد - یک جنگ قدرت فرسایشی میان جانشینان درخواهد گرفت که بنیان و ساختار سیاسی ایران را دگرگون خواهد نمود. ولی پس از فوت رهبر انقلاب در ۱۳۶۸، پیش بینی مذکور زمینه تحقق نیافت و ایران همچنان به عنوان قدرت سیاسی اصلی خلیج فارس جایگاه ویژه خود را در سیاستهای منطقه ای حفظ کرد. کتاب طی چند فصل، توجه ویژه ای به چگونگی روابط ایران و عراق از جنبه های مختلف و نقش آن در آینده سیاستهای خلیج فارس مبذول داشته است.

فولر در خلال مباحث گوناگون، دیدگاههای منطقه ای و جهانی ایران را به

۲. برای کسب اطلاع بیشتر در این مورد نگاه کنید به:

Zbigniew Brezinski, "The Gulf...", *Times*, (21 July, 1981).

استناد شواهد و مدارک موجود به تصویر می کشد. او به اتکای بسیاری از متغیرهای تاریخی و ژئوپولیتیک از جمله تمایلات و هدفهای مورد نظر همسایگان ایران، نحوه برخورد و رفتار این کشور را با همسایگان خود مورد بررسی قرار می دهد. در ضمن، چگونگی تغییر رفتار ایران با همسایگان خود، دلایل این تغییر و بالاخره، احتمال تغییر و یا ادامه سیاستهای خارجی ایران در آینده مورد بررسی قرار گرفته است. کتاب بیشتر به آینده، نه گذشته، می پردازد. فولر ویژگیهای روابط ایران با کشورهای همسایه و غیر همسایه را بر اساس ترسیم و تبیین مسائل، الگوها و متغیرهای ثابتی که در آن روابط با توجه به آنها و نیز دخالت عوامل ژئوپولیتیک و تاریخی تعیین می شود، مشخص کرده است. در واقع، هدف نویسنده تنها تاریخ نگاری روابط ایران با کشورهای دیگر نبوده، بلکه بحث از تاریخ برای آشنا کردن خواننده با چگونگی روند توسعه روابط فیما بین است. در ضمن، نویسنده در پس آن بوده است که چگونگی تاثیر روابط تاریخی را بر آینده روابط و اغلب تحت شرایط کاملاً متفاوت سیاسی و تحرکات منطقه ای برای خواننده مشخص کند.

از آنجا که هدف و علاقه نویسنده عمدتاً متوجه مسائل و مشکلات آتی سیاست خارجی ایران مبتنی بر الگوهای منازعات پیشین آن کشور بوده است، لذا، چنانکه خود نیز بیان داشته، تلاشی در جهت ارائه تفسیر و تعبیرهای جدید از رخدادهای گذشته

تاریخ ایران به عمل نیاورده است. بنابر گفته نویسنده: «آنچه در این کتاب کاری نو می باشد، تلاش در جهت مشخص کردن برخی از رخدادها و تداوم و غیر تداومی تاریخی و نیز شاخص های تاریخی و ژئوپولیتیک است که شاید در یک شکل و ترکیب جدید و در شرایط خیلی متفاوت منطقه ای احتمال وقوع داشته باشد». گراهام فولر تلاش کرده است تا کتاب به مشابه راهنمایی برای مطالعه مسائل بالقوه منازعه ها و نیز متغیرها و انتخابهای ژئوپولیتیک که در برابر رهبران کنونی و آتی ایران و نیز سایر رهبران کشورهای همجوار و غیر همجوار منطقه خودنمایی می کنند، مورد استفاده قرار گیرد. در ضمن، نویسنده برای منازعات بالقوه و آتی منطقه - که با توجه به پیچیدگی و حساسیتهای مسائل منطقه ای احتمال وقوع آنها زیاد می باشد تعدادی ستاریو نیز مطرح کرده است.

در ژئوپولیتیک که معادل فارسی آن «سیاست جغرافیایی» و یا «سیاست زمین» است، نقش و اثر عوامل محیط جغرافیایی در سیاست کشورها، بویژه سیاست خارجی، بررسی می شود. به عبارت روشن تر، نقش هر کشوری در سیاستهای منطقه ای و بین المللی تنها به خواسته ها، تمایلات و ایدئولوژی دست اندرکاران سیاست خارجی آن کشور بستگی ندارد و عوامل و متغیرهای جغرافیایی و ژئوپولیتیک نیز نقش تعیین کننده و اساسی در تصمیم گیری رهبران ایفا می نمایند. عواملی نظیر موقعیت یک کشور، همسایگان آن، محورهای ارتباطی

کشور، ذخایر اقتصادی و زیر زمینی، وضع توپوگرافی سرزمین و غیره از جمله متغیرهای سستی است که تصمیمات و اقدامات یک کشور را محدود می‌کند. روند مباحث کتاب به نحو قابل ملاحظه ای بر مبنای عوامل ژئوپولیتیک کلاسیک قرار دارد. بر این اساس، جغرافیا تعیین کننده بسیاری از عوامل اصلی در چگونگی رفتار سیاسی یک کشور و محدود کننده انتخابهای آن است و همین، گذشته و تاریخ آن را می‌سازد. بنابر این، تاریخ ایران نیز به نوبه خود محصول عوامل کلاسیک ژئوپولیتیک است. در واقع، همسایگان، محورهای ارتباطی و مواصلاتی، شکل کشور، موقعیت ویژه جغرافیایی و ژئوپولیتیک ایران و ذخایر زیر زمینی و اقتصادی آن به طور مستقیم بر رخدادهای تجربه‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی، اجتماعی و نژادی ایران تأثیرگذار بوده است. بدین ترتیب، تجربه‌های تاریخی موفق سازنده شخصیت و ویژگی‌های یک کشور است که غالباً ما از آنها به عنوان فرهنگ ملی، فرهنگ سیاسی و خصلت ملی یاد می‌کنیم. هدف نویسنده این بوده است که نشان دهد ملت‌هایی که خصلتها یا فرهنگهای منحصر به فرد دارند، در طول زمان از طریق دخالت عوامل متعدد دیگر، یک فرهنگ ویژه و منحصر به خود با عملکردی مشخص می‌سازند. لذا خصلت یک ملت به طور مستقیم بر انواع سیاستهای داخلی و خارجی آن تأثیرگذار خواهد بود. نویسنده به عنوان یک خط مشی علمی تأکید می‌کند که تحلیل گر تنها با اشراف بر عوامل

و متغیرهایی که سازنده هویت و خصلت یک ملت است، نمی‌تواند دقیقاً وقایع و روندهای رخدادها را «آنی» آن کشور را پیش بینی کند و بگوید که در آینده چه اتفاقی خواهد افتاد! همان گونه که در مورد واکنشها و رفتارهای احتمالی یک فرد - حتی با شناسایی نسبی خصوصیات او - نیز نمی‌توان پیش بینی لازم رفتاری را انجام داد. در واقع، این گونه پیش بینی‌ها مستلزم شناخت «شرایطی» است که آن ملت یا فرد در آن زندگی می‌کند. در این مورد، فولسبر خلاف بسیاری از تحلیل‌گران غربی که بدون توجه به شرایط و جو انقلابی ایران، مسئله اشغال سفارت آمریکا و گروگانگیری کارکنان آن را در ایران محکوم می‌کنند، به چگونگی «شرایط» انجام این اقدام تأکید می‌ورزد. به عقیده او تنها «درک» رخداد مذکور به مثابه وسیله و ابزار مناسب برای رهایی گروگانها کافی نبوده است. در واقع، درک دلایل رخداد یاد شده از نظر فرهنگی و روانشناسی جامعه انقلابی ایران می‌توانست به رهایی سریع‌تر و مطلوب‌تر گروگانها کمک بیشتری کند.

به طور کلی، هدفهای اصلی نویسنده در تدوین کتاب عبارت است از: ۱. بررسی برخی از ابعاد فرهنگ سیاسی مردم ایران بر پایه رخدادهای و عوامل تاریخی، جغرافیایی و فرهنگی؛ ۲. بررسی ماهیت تقابلی تاریخی ایران با همسایگانش، به منظور مشخص کردن مسائل برجسته و اصلی که در روابط بین آنها تأثیر گذاشته است و نیز دیدگاههای آنها نسبت به یکدیگر؛ ۳. بررسی نحوه برخورد ایران و همسایگانش از نظر تاریخی با

مسائل و اینکه آیا آنها حل شده است یا خیر؟ و اینکه در چه شرایط ویژه ای برخی مسائل از گذشته تاکنون هنوز حل نشده باقی مانده است؟؛ ۴. مشخص کردن آن دسته از عواملی که چه در ایران و چه در کشورهای همسایه می تواند رفتار سیاسی را تحت شرایط جدیدی دچار تحول کند و اینکه تحت چه شرایطی ممکن است مسائل قدیمی فیما بین بار دیگر خودنمایی کرده، تشهایی را در روابط بین ایران و هریک از همسایگانش ایجاد کنند؟؛ ۵. بررسی و مطالعه دورنماهای روابط آتی ایران با هریک از همسایگانش و نیز رفتار ایران در منطقه خلیج فارس با کشورهای غیر همجوار.

سرفصلهایی که در کتاب مورد بحث قرار گرفته عبارت است از: «فرهنگ سیاسی و اجتماعی ایران»؛ «ایران و عراق: زمینه فرهنگی»؛ «ایران و عراق: مه و غبار تاریخ»؛ «ایران و خلیج فارس: ایران و چالش جدید اعراب»؛ «ایران و خلیج فارس: زندگی با ایران جمهوریخواه»؛ «ایران و عربستان سعودی: برخورد بنیادگرایان»؛ «ایران، لبنان و منازعه اعراب و اسرائیل»؛ «ایران و روسیه: تزار در برابر شاه»؛ «ایران و اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی پس از جنگ جهانی دوم»؛ «ایران و اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی: ترکیب روابط آتی»؛ «ایران و ترکیه: رقیبانی برای رهبری آسیای مرکزی»؛ «ایران و مفهوم کمربند شمالی»؛ «ایران و دیدگاه جهانی»؛ «ایران و ایالات متحده آمریکا»؛ نتیجه گیری - «کالبد شکافی سیاست

خارجی آتی ایران».

گراهام فولر، به عنوان پژوهشگر و تحلیل گر مؤسسه پژوهش «راند» (Rand) انجام وظیفه می کند. این پژوهش نیز با تعهد هزینه پژوهشی از سوی مؤسسه مذکور به انجام رسید است. این مؤسسه یکی از مهم ترین و معتبرترین مؤسسات پژوهشی خصوصی آمریکایی است که در واقع به سازمانها و نهادهای سیاسی، اقتصادی و نظامی این کشور «فکر» و «اطلاعات» عرضه می کند. پروژه سازمان سیا از جمله خریداران و استفاده کنندگان اصلی اطلاعات این گونه مؤسسات اطلاع رسانی است. فولر، چنانکه خود می گوید، حدود ۲۰ سال از زندگی خود را به عنوان «مامور سیاسی خارجی» در کشورهای بیگانه و عمدتاً در خاورمیانه گذرانده است. او در این مدت، با زبانهای محلی آشنا شده، ادبیات کشورهای محل مأموریت را مطالعه کرده و از نزدیک با الگوهای سیاسی رفتار و شیوه های محلی آنها که به طبع با فرهنگ سیاسی آمریکا متفاوت می باشد، آشنا شده و خو گرفته است. او بصراحت مطرح می کند: «دیدگاه کشورها و راه و رسم آنان از طریق مطالعه ادبیات، داستانها و حتی فیلمهای یک کشور خیلی بهتر بیان می شود تا از طریق مطالعات علمی سیاسی». چنین است که او در خلال مأموریت خود به جنبه های فرهنگی و روانشناسی رفتار ملی کشورهای محل مأموریت خود علاقه مند شده، آنها را مورد مطالعه قرار داده است. در ضمن، سالها مسئولیت شخص فولر در زمینه «برآوردهای

اسلام سیاسی، دین و سیاست در دنیای عرب

Ayubi, Nazih. *Political Islam, Religion and Politics in the Arab World*. London: Routledge, 1991, 291 pages.

فردی بباورها و اعتقاداتش برابر است با هزار نفر با تنها منافع و خواسته‌ها [ی شخصی] شان.
جان استوارت میل

امروزه، دین اسلام از نظر تعداد پیروان دومین دین بزرگ جهان محسوب می‌شود. یک گزارش پژوهشی سازمان ملل که به تازگی منتشر شده است، نشان می‌دهد که ۱۷/۸ درصد از جمعیت ۵ میلیارد و ۲۰۳ میلیون نفری جهان را مسلمانان تشکیل می‌دهند. بدین ترتیب، طبق آخرین آمار، جمعیت مسلمانان جهان ۹۳۴ میلیون و ۶۱۱ هزار نفر است. جمعیت مسیحیان نیز ۳۲/۹ درصد از کل جمعیت جهان برآورد شده است. مجموع مساحت کشورهای که تا قبل از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی جهان اسلام را تشکیل می‌دادند، حدود ۱۲ میلیون مایل مربع بود. در حالی که پس از فروپاشی شوروی و تجزیه جمهوریهای آن و تشکیل چند کشور مسلمان جدید (آذربایجان، تاجیکستان و...) و نیز تشکیل کشور بوسنی هرزگوین در قاره اروپا و احتساب مساحتی که اقلیت‌های مسلمان در

ملی، دراز مدت در «شورای اطلاعات ملی» سازمان سیا که با هدف انجام مطالعات استراتژیک در راستای پیش‌بینی رخدادهای اساسی در جهان بوده، قابلیت‌های ذهنی و تحلیلی او را در زمینه‌های یاد شده گسترش داده است.

فرلر در مقدمه کتاب خود اظهار امیدواری کرده است: «این کتاب در درک و فهم بهتر کشوری کاملاً غیر معمول و مردمان بسیار بخشنده که من احترام زیادی برای آنان قائلم، کمک و راهبر باشد. من به دنبال کار انتقادی نبوده، بلکه خواسته‌ام به روش شرح و توصیف کار کنم. اگر چه فرهنگ سیاسی ایران پیچیده است، ولی محققاً فرهنگی «دیوانه» یا «غیر معقول» که غالباً در مقابله آمریکایی‌ها [با ایرانیان] به طور قاطع مطرح می‌شود، پایه و اساس واقعیت [رفتار] ایرانیان را باید از طریق تمام آنچه مربوط به آنان است، درک و فهم کرد. باعث تأسف است که ایران و آمریکا در خلال دهه گذشته بیش از هر کشور دیگری نسبت به یکدیگر بغض و کینه روا داشته‌اند. بنابراین، نگارنده چنانچه امکان درک و فهم فرهنگ سیاسی ایران از طریق [مطالعه] این کار پژوهشی بیشتر فراهم شود، بسیار خوشنود خواهد شد».

بیژن اسدی